

Pühakoda kui tempel ja korrastatud struktuur

A. W. Hupel arhitektuurihindajana

Krista Kodres

Artiklis analüüsitakse Liivimaa valgustuse silmapaistva esindaja pastor August Wilhelm Hupeli (1737–1819) arhitektuuri-ideaale nende seostes ajaloolis-teoloogiliste ja esteetiliste arhitektuuriarusaamadega. Hupel ei rõhuta Martin Lutheri ideed kirikust kui seisuslikult korrastatud ruumist, talle olid pigem tähtsad klassitsismi normatiivsest esteetikast lähtuvad arhitektuurse korra ja selguse nõuded, mis kehastasid *gute Geschmack*'i. Vaivara kirik, mis ehitati 1775–1777 (hävis 1944), vastab oma templifassaadiga suurepäraselt nii teoloogilisele sümbolismile kui ka ajastu arhitektuuriideaalile, olles selles laadis Eestis ka esimene.

1773. aastal kirjutab pastor August Wilhelm Hupel oma raamatus "Topographische Nachrichten" Eesti kirikutest: "Peaaegu kõik meie kirikud, eriti maal, on ehitatud ühel viisil, enamus kivimüüridega ... ainult aeg-ajalt võib näha emakirikut [kihelkonnakirikut – K.K.], aga seda enam puust kabeleid. Kõik [kirikud – K.K.] koosnevad kahest eri osast, lõõvist (*naos*), milles ühel pool (paremal pool, kui siseneda) on meestepingid, teisel pool nais-epingid ning väikesest kirikust (*bema*, pühamu), mida mõned nimetavad kooriks; see on vaevalt pool lõõvist ja sellest väiksem, ta

seisab selle [lõõvi – K.K.] idaosas keskel." Siis nimetab Hupel altarit ja kantslit ning lääneosas asuvat orelivääri ning lõpetab: "Mõningatel kirikutel on viimase (torni) ees midagi eestempli (*pronaos*, *narteks*) sarnast, kus peatuvad almustepalujad..."¹

Selles Hupeli paljutsiteeritud tekstis² torkab kohe silma veider ladinakeelne terminoloogia, mis on toodud ära sulgudes saksa-keelsete ehitusosade taga. Tunneme ära nn. vitruviaanliku mõistekasutuse – *naos* – 'lõöv', *pronaos* – 'eeskoda'; vaid kooriruumi kohta kasutatud *bema* on laenatud varakristliku kiriku terminoloogiast, kus see tähistas saktuaariumi, pühamut. Pole teada, kas Hupel mõtles seejuures ka Martin Lutherile, kes ühes oma 1521. aasta jutluses – "Sermon von

1 *Fast alle unsere Kirchen, sonderlich die auf dem Lande, sind nach einer Art erbauet, die meisten von Mauerwerk; nur hin und wieder sieht man noch eine Mutterkirche, aber desto mehrere Kapellen, mit hölzernen Wänden. Alle bestehen aus zween verschiedenen Theilen, aus dem Schiff (Naos), darin auf einer Seite (auf der rechten wenn man hingeingehet) die Gestüle für Mannspersonen, auf der zwoten die für Frauenspersonen stehen; und aus der kleinen Kirche (Bema, Heilighum) welche Einige das Chornennen; sie ist kaum halb so breit und weit niedriger als das Schiff, an dessen östlichen Seite sie in der Mitten liegt. [---] ...bey einigen Kirchen ist vor der letzten eine Art von Vortempel (Pronaos, Narthex), wo sich die Kirchenbettler aufhalten....* (A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Bd. 2. Riga: Hartknoch, 1777, lk. 80–81.)

2 Seda on varem tsiteeritud nt. K. Kodres, Architektur und Ausstattung lutherischer Kirchen in Estland im 18. Jahrhundert. Stil und Tradition. – Studien zur Kunstgeschichte in Estland und Lettland. Homburger Gespräche 1995. Hrsg. v. L. O. Larsson. Heft 15. Kiel: Martin-Carl-Adolf-Böckler-Stiftung, 1997, lk. 132; J. Keevallik, A. W. Hupeli "Topographische Nachrichten", "Nordische Miscellaneen" ja "Neue Nordische Miscellaneen" kunstiinformatsiooni allikana. – Acta Historica Tallinnensia 2. Tallinn, 1998, lk. 88; Tekste kunstist ja arhitektuurist. Kd. 1. Kunstikirjutus Eestis 1777–1863. Koost. J. Keevallik, R. Loodus, L. Viiraja. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2000, lk. 15.

dreierlei guten Leben das gewissen zu unterrichten” – võrdles omavahel Mosese *Stiftshütte*’ (*atrium, sanctum, sanctum sanctorum*) ruumijaotust ja keskaegset kirikut (kirikuõu, pikihoone ja koor), pidades neid kristliku kiriku eesmärkide jaoks parimaiks.³ Nii arvas igal juhul ilmselt ka Hupel, kelle kirjeldusest selgub ühtlasi, et Eesti kirikutel oli kolm osa: eeskoda, lööv ja koor. Auväärne literaat ei eksinud, 18. sajandi lõpuks juba 500-aastane kristliku arhitektuuri ruumistruktuur Eestis vastas üldjoontes tema kirjeldusele.

Hupeli kirjapandut võiks tõlgendada tema harituse märgina, kuivõrd ta kasutab n.-ö. algallikateni viivat terminoloogiat, kuid võib-olla ka laiemalt. Mida võiks see meile öelda Hupeli kui pastori ja valgustussajandi haritlase arusaama kohta kirikuarhitektuurist? Kas kirjelduse mõtte saab suruda ainult arhitektuuriteooria raamesse või on selle taga evangeelse kiriku kujunenud arusaamad kirikuruumist kui teoloogia ”peeglist”? Kas näeme Hupeli arusaamade kajastust ka 18. sajandi viimase veerandi Eesti luterlikus kirikuarhitektuuris?

Püüan neil teemadel veidi arutleda, et anda Hupeli seni vaid põgusalt tõlgendatud kirikuarhitektuuri kirjeldusele laiemat konteksti: vaadelda seda teoloogiliste, arhitektuuri-teoreetiliste ja valgustuslike ideede taustal.

Teoloogia ja kirikuhoone – ”arhitektuuriteoloogia”

1718. aastal avaldas matemaatik, filosoof ja teoloog Leonhard Christoph Sturm raamatu ”Vollständige Anweisung alle Arten von Kirchen wohl anzugeben”. Selles oli publitseeritud ka 17. sajandi Saksa matemaatiku, Leydeni ülikoolis õpetanud Nicolai Goldmanni kirikuprojekt, viitega Jeruusalemma templile (ill. 1). Projekt toetus prohvet Heseieli kirjeldusele, mis sündis nägemusest, mille oli saatnud Jehoova. Vanas Testamen-

dis on Heseieli kirjeldus erakordselt põhjalik, võtab enda alla neli lehekülge ja on väga täpne, täiesti matemaatiline, kuivõrd pisiasjadeni on antud templi osade mõõdud ja kirjeldused (Hs 40–43). Muide on selles ka kirjas ”Iisraeli Jumala auhiilgus tuli Ida poolt” ja ”täitis templi”, nagu seegi, et Jehoova ütles Heseielile: ”Inimesepoeg, see on minu aujärje paik ja jalataldade ase, kus ma Iisraeli laste keskel tahan elada igavesti.” (Hs 43: 2–7.) Sellega oli Jumal ise üheselt määratlenud templi oma elupaigaks, ruumiks, kus ta jäädavalt kohal viibis.

Vana Testamendi Ajaraamatutes kirjeldatakse, kuidas Taavet, Jehoova määratu, andis oma pojale Saalomonile ”Jehoova kambri” – ”templi, eeskoja hoonete, varaaitate, ülakambrite, siseruumide ja kõige pühama paiga kavandi” (1Aj 28: 11). Teises Ajaraamatus antud Saalomoni templi kirjeldus tõkab taas silma matemaatilise iseloomu – mõõduderohkuse poolest –, aga ka materjalisümbolika rõhutuse poolest. Kui Heseieli nägemuses olid kõik, sh. altar puust, siis Saalomoni tempel oli seest vooderdatud küpressipuuga, aga kaetud ”puhta kullaga”, nii nagu olid kulla ja kalliskividega kaetud ka templis seisvad hiigelsuured keerubid (2Aj 3: 4jj). Meister Huuram, kes juhtis templi ehitustöid ”püstitas templi ette sambad: ühe paremale poole ja teise vasakule poole; ta pani parempoolsele nimeks Jaakin ja vasakpoolsele nimeks Boas” (2Aj 3: 17). Jaakin oli üks Paabeli vangipõlvest tagasi tulnud preestritest (1Aj 9: 10), Boas aga üks Taaveti ja Joosepi esiisadest (Mt 1: 5). Saalomoni templi pronksammastele sellise nime panek viitas ilmselt

3 V. Isaiaz, ”Architectonica Sacra”: Feier und Semantik städtischer Kirchenweihen im Lutherthum des 16. und 17. Jahrhunderts. – Stadt und Religion in der Frühen Neuzeit. Soziale Ordnungen und Repräsentationen. Hrsg. v. V. Isaiaz, U. Lotz-Heumann, M. Pohlig. Frankfurt, New York: Campus. 2007, lk. 139.

templi varustamisele väärika kaitsega. Ruumivormiliselt koosnes Saalomoni tempel aga niisii eeskojast, saalist ja altariruumist, nende ruumiosade pikkusesuhe oli 1:1:1.

See oli tempeliehituse aegade algus, millest lähtuti ka varakristluses ja mille võiks meelde jätta järgmiste märksõnadega – Jumala koda, arvsuhted, mis väljendavad (jumalikku) korrapära, sambad, üliväärtuslikud materjalid. Mäletatavasti ehitas just niisuguse "matemaatilise" ja kuldmosaiikidest sillerdava kiriku üles keiser Justinianus, kes Hagia Sophia – Püha Tarkuse kiriku – valmimisel olla lausunud: "Saalomon, ma olen su ületanud!"⁴ Peaaegu sama lauset kasutas ka reformaator Martin Luther ainsa tema poolt pühitsetud kiriku, Torgau lossikabeli pühitusjutluses 1544. aastal: "Salomon pole kunagi nii kaunist templit ehitanud kui see siin Torgaus" (*Salomo hat nirgend so einen schönen Tempel gebawet als itzunder Torga hat*).⁵ Samas jutluses tsiteeris Luther 84. psalmi sõnu: "Kui armsad on sinu hooned, Issand Seebaot! Issanda õuesid igatseb ja ihaldab mu hing..." (Ps 84: 2–3), võttes sellega omaks Vanas Testamendis leiduva mõtte: templis on Jumal kohal. (Varasemas saksa keeles avaldus see idee veel paremini kui eesti keeles, kus me räägime "pühakojast", saksa keeles öeldi teatavasti *Gottes Haus* – 'Jumala maja'.) Niisiis on kiriku puhul ka evangeelses usutunnistuses ikkagi tegu Jumala Majaga, tema auks ja kohalolekuks rajatud hoonega, nagu Luther seda väljendas Torgau pühitusel. Majasse koguneb Jumala rahvas, kogudus.

Ambivalentseks muudab eelöeldu Lutheri teine positsioon, mis pidi senise katoliku kiriku praktika taustal selgelt eristuma: nimelt väitis ta ka seda, et tegelikult on ükskõik, kus Jumala sõna kuulutatakse, seda võib põhimõtteliselt teha "ka väljas mäe otsas või kaevu ääres".⁶ Seega tahtis Luther rõhutada, et katoliiklaste püha paiga kont-

septsiooni asemel on kirikuhoone luterlaste jaoks eelkõige kogudusemaja. Nagu edasine ajalugu näitab, ei piisanud Lutheri sellest seisukohast, et evangeelne kirikuhoone desakraliseerida. 16. sajandi lõpuks oli toimunud pigem vastupidine: Lutheri kaks eelnimetatud vastakat kontseptsiooni ühendati, misjärgi kujunes uus, kirikuhoone kui luterliku "püha paiga" kontseptsioon.⁷ Rõhutamaks distantseerumist katoliku kirikust ja vastandumaks katoliku reformatsiooni arhitektuuri puudutavatele ideedele⁸ töötati välja oma "arhitektuuriteoloogia"⁹, mille võib

4 Tsit. H.-W. Kruft, *Geschichte der Architekturtheorie. Von der Antike bis zur Gegenwart*. München: Beck, 1991, lk. 35.

5 Tsit. R. Wex, *Ordnung und Unfriede. Raumprobleme des protestantischen Kirchenbaus im 17. und 18. Jahrhundert in Deutschland*. Marburg: Jonas Verlag, 1984, lk. 174.

6 WA, XLIAX. 592 (D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Weimar, 1883jj.).

7 Vt. R. Dürr, *Zur politischen Kultur im lutherischen Kirchenraum. Dimensionen eines ambivalenten Sakralitätskonzeptes*. – *Kommunikation und Raum* 45. *Deutscher Historikertag in Kiel. Berichtsband*. Neumünster: Wachholtz, 2005.

8 1577 publitseeriti Milano peapiiskop Carlo Borromeo traktaat "Instructiones Fabricae et Supellectilis Ecclesiasticae", mis levis kiiresti kogu Euroopas, vt. E. C. Voelker, *Charles Borromeo's Instructiones Fabricae et supellectilis ecclesiasticae, 1577. A Translation with Commentary and Analysis*. Ann Arbor, London: Univ. Microfilms Internat, 1979.

9 Mõiste on tuletatud lähtuvalt juba käibel olevast "pilditeoloogia" mõistest, vt. www.repraesentationen.de/site/lang_de/3931/default.aspx. Jutumärkides on see seetõttu, et – nagu "pilditeoloogiagi" – ei kujutanud ka "arhitektuuriteoloogia" endast süstemaatiliselt väljatöötatud teoloogilist õpetust, vaid kuulus nn. adiaphora valdkonda, mis ei olnud usu jaoks esmatähtis. Vt. R. Wohlfeil, *Lutherische Bildtheologie*. – Martin Luther. *Probleme seiner Zeit*. Hrsg. v. V. Press, D. Stievermann. Stuttgart: Klett-Gotha, 1986, lk. 286jj; T. Kaufmann, *Die Bilderfrage im frühneuzeitlichen Luthertum*. – *Macht und Ohnmacht der Bilder. Reformatorischer Bildersturm im Kontext europäischer Geschichte*. Hrsg. v. P. Blicke. München: Oldenbourg, 2002, lk. 407–454.

võtta kokku lõiguga Tilsiti pastori Philipp Arnoldi 1616. aastal avaldatud traktaadist "Caeremoniae Lutheranae". Arnoldi kirjutab:

"Meie paavstimeelsetele (kes peavad rohkem pühakutest kui Jumalast endast, mistõttu nad rajavad neile suuremaid ja uhkemaid kirikuid, kui Jumal Pühale Vaimule...) ei kiida me kaasa, vaid väljendame sealjuures halvaks panu nende eksituse ja inimvõõruse vastu, nii nende kirikupühitsuse suhtes kui ka käegakatsutavate valedes suhtes ja hoiame oma luteri kirikuid, mille meie esiisad on paavstluse ajal rajanud, ja mida me ka praegu suure usinuse ja vaevaga kõigekõrgema Jumala auks ja tema pühaduse ja hinguse edastamiseks ehitame... Need meie templid on kristliku vabaduse alusel kaunistatud piltide ja altaritega, ka ristimiskivide, kantslitega ning korraldatud Tema sõna teenrite kaudu, kellel eriline seisus ja erisus..."¹⁰

Niisiis käsitles Arnoldi kirikut pühapäigana, templina, kus ei räägita valesid (nagu seda teevad katoliiklased), vaid kus töötavad jumalasõna teenrid. Eesti alalt on siinkirjutajale teada vaid üks kiriku pühitusjutlus, pärit aastast 1636. Tegu on Audru kiriku sissepühitsemise jutlusega pastor Ludwig Raspe (Ludovicus Rasmus) poolt, mida järgnevalt tsiteerin nii huvitava allikaleiu enda kui ka siinse artikli jaoks tollesama olulise vaatenurga, luterliku kirikuruumi teoloogilise põhjenduse esiletoomise vajadusest lähtuvalt.

"Me tahame oma armsat Jumalat, oma armsat Loojat ja Isandat kõnetada, teda hüüda ja paluda kõigis ja igas kohas, kuhu läheme või kus seisame, olgu see kirikus, põllul, tänaval, kodus, töökojas või poes või kus ta tahab... Palve ei saa oma jõudu kohast, vaid Vaimust, mis elab meie südames... (Jh 4: 21) ... Kirikut ei tohi mõista kui nähtavat kivist või puust hoonet, vaid kui vaimset hoonet, see tähendab kui õige- ja tõsiusklike kristlaste koosolekut, kus pühade evangeeliumi-

de õpetus kõlab võltsimatult ja kus seda puhtalt jutlustatakse, kus pühasid sakramente jagatakse evangeeliumile vastavalt, nagu Kristus ise selle seadnud on, ning mida õigesti korraldatakse, annetatakse ja jagatakse.

Kirik on ja jääb rajatuks ja ehitatuks prohvete ja apostliõpetuse poolt Jeesus Kristuse tõelisele kaljule ja nurgakivile, mille kohta Jumal Issand ise ütleb Jesaja 28, 16..."¹¹

10 *Unsern Bapstlern (die mehr Heiligen, als von Gott selbs halten, darumb sie jnen grössere und statlicher Kirchen zu ehren setzen, denn Gott dem heiligen Geist...) geben wir den gestalt nach keinen beyfall, sondern verwerfen hiemit öffentlich ihre Irrthumb und Menschenteidungen, so beydes in consecrirung jrer Kirchen, und ubung handgreifflichen Lügen getrieben werden, und behalten unsere Lutherischen Kirchen, die unsere Vorfahren im Bapstthumb aufgerichtet, und die unsern auch jetzo mit grossen fleiss und mühe, Gott dem Höchsten zu ehren und zu beförderung jrer Heil und Seeligkeit noch aufzurichten... Solche unsere Tempel sind vermög Christlicher Freyheit mit Bildern und Altaren geschmückt worden, auch Tauffstein, Kanzeln darein gesetzt, und auch Diener seines Worts, die sonderliche Gradus und unterscheidt habe, verordnet....* Tsit. www.repraesentationen.de/site/lang_de/3931/default.aspx.

11 *Wir mögen vnserm lieben Gott / vnserm lieber Schöpffer vnd Herrn zuspreche ihn anrufen vnd beten an allem und jedem Ort / wo wir gehen oder stehen/ es sey in der Kirchen / es sey auff dem Felde / es sey auff der Gassen/ es sey zu Hause / in vnserm Kämmerlei/ oder in der Werckstat / oder in der Buden / oder wo er wolle.... Das Gebet nimpt nicht seine Krafft nicht von dem Ort / sondern von dem Geist der inwendig in dem Herten wohnet. (Johan 4, 21) ... die Kirche nicht verstanden werde das sichtbariche Steinern oder Hölzerne/ sondern das Geistliche Gebäwde/ das ist / die versamblung der Recht und Wargläubigen Christen/ bey welchen die Lehre des H. Evangelij vnverfälscht lautet vnd rein gepredigt vnd die heilige Sacramenta laut des Evangelij dargestalt/ wie Christus selbst eingesetzt recht administriret, aussgespendet vnd gereicht werden. Die Kirche ist vnd wird gegründet vnd gebawet durch den Propheten vnd Apostel Lehre auff den wahren Felss vnd rechten Eckstein Christum Jesum Davon Gott der Herr selber sagt Esa. 28, v 16... (Ludovicus Rasmus, Encaenia Christiana, Das ist: Eine Christliche Predigt/ uber den 122. Psalm des Königlichen Propheten Davids ordentlich vnd vollkomlich ohn einigen Abbruch. Reval, 1639.)*

Nagu näha, oli Rostocki ülikooli haridusega magister Raspe, kes töötas õukonnavaimulikuna (*Hofprediger*) Pärnus krahvinna Magdalena von Thurni juures¹², täpselt teadlik nii Martin Lutheri kui ka talle järgnenud teoloogide "arhitektuuriteoreetilistest" seisukohtadest, tema väljendus on isegi täpsem ja hõlmavam kui Arnoldil. Kirikuruum pole püha mitte "iseenesest", vaid sõltuvalt sellest, mis, missuguste vahenditega ja kelle osavõtul seal toimub. Loogika on üsna sarnane luterliku instrumentaliseeritud pildikäsitlesega, mis seadis piltide ülesandeks edastada doktriini teoloogilisi põhitõdesid.

Kord

Kuid tulgem tagasi Sturmi traktaatide juurde, mis olid 18. sajandil saksa keeleruumi aladel kõige enam levinud arhitektuuriraamatud.¹³ Kirikuarhitektuuri traktaadis tsiteerib Sturm palju ka Goldmanni avaldamata jäänud käsikirja, muuhulgas tema sedastust, et: "Kristlikel kirikutel on tavaliselt kolm osa, kõigepealt eeskoda, siis saal (*Halle*) ja kolmandaks koor (minu sõrendused – *K.K.*); praktikas kasutatakse ka veel käärkambrit ehk rõivakambrit ... Et aga kirik peab sageli mahutama suure hulga rahvast, siis meie ehitame oma kirikuid palju suuremateks kui vanasti. Siiski saab vanade kirikuhoonete ehk templite peal mõndagi õppida." Edasi kirjutab Goldmann, et "...lihtsad kiriku vormid on nelinurkne ja ringikujuline.... Nelinurkseid kirikuid saab vana ehituskunsti järgi uuendada, teha täna palju paremaks nii väljusest kui ka mõõtudest." Siin siis ongi too Jeruusalemma templi alusel tehtud näide, mille kohta ta kirjutab: kiriku laius võiks olla 4 sambavahet ja pikkus 8 sambavahet, seega pikkuse-laiuse suhe 2:1-le.¹⁴ See vastab täpselt Vitruviuse arvamusele: "Templi pikkus saadakse nii, et tema laius on pool tema pikkusest."¹⁵ Leonhard Christoph Sturm

kommenteerijana nõustub, et Goldmanni esimene "lihtsa kiriku" näide sobib protestantlikele kirikutele päris hästi.¹⁶ Pangem aga tähele sedagi, et Sturm võtab samas selgelt positsiooni tsentraalkiriku kaitseks, põhjendades teisel, et "gooti ristile" toetuvast plaanist tuleb loobuda, sest see on pärit paavstluse ajast.

Sturmi traktaatides – lisaks juba mainitudle ilmusid 1694. aastal Saalomoni templi käsitletus ja 1712. aastal "Architectonisches Bedencken. Von Protestantischer Kleinen Kirchen Figur und Einrichtung"¹⁷ – väljendatud arhitektuurikontseptsioonide seost luterliku teoloogiaga, eelkõige selle kogudusekäsitlesega, on pikemalt analüüsinud Reinhold Wex monograafias "Ordnung und Unfriede. Raumprobleme des protestantischen Kirchenbaus im 17. und 18. Jahrhundert in Deutschland". Wex rõhutab, et Sturmi lähenemine kirikuarhitektuuri problemaatikale on nii ratsionaalne kui ka järgib selgelt Martin Lutheri arusaamu evangeelsest kirikuhoonest ja selle ülesandest, olla kogudusemajaks. Sturmi käsitlese ratsionaalsus avaldub selles, et ta

12 K. E. Napiersky, Beiträge zur Geschichte und Prediger in Livland. Riga: Häcker, 1843, lk. 2; Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918. Hrsg. v. M. Ottow, W. Lenz. Köln, Wien: Böhlau, 1977, lk. 384.

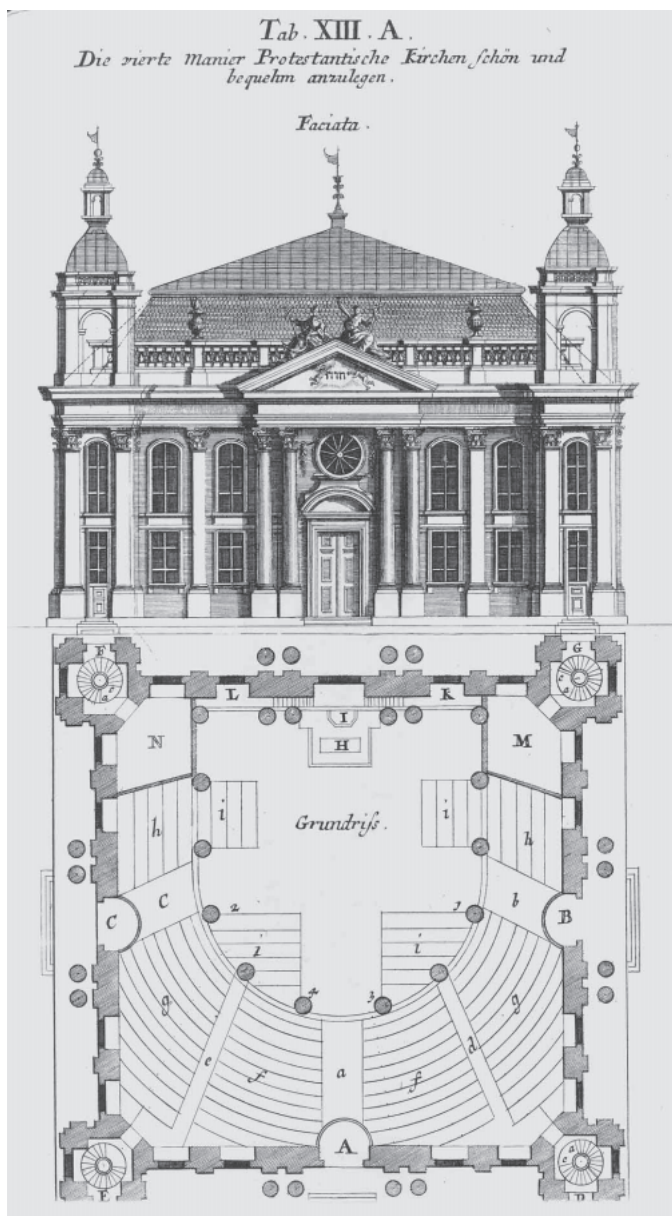
13 Vt. R. Wex, Ordnung und Unfriede. Raumprobleme des protestantischen Kirchenbaus, lk. 139. L. C. Sturm avaldatud arhitektuuritraktaatide arv ulatub 50-ni, teoloogilisi traktaate oli 25: H. Heckmann, Baumeister des Barock und Rokoko in Mecklenburg, Schleswig-Holstein, Lübeck, Hamburg. Leonhard Christoph Sturm (1669–1719). Berlin: Verl. Bauwesen, 2000, lk. 31–48.

14 L. C. Sturm, Vollständige Anweisung alle Arten von Kirchen wohl anzugeben. Augsburg, 1718, lk. 4.

15 Vitruvius, Ten Books on Architecture. Book IV. New York: Dover Publications, 1960, lk. 114.

16 L. C. Sturm, Vollständige Anweisung alle Arten von Kirchen wohl anzugeben, lk. 4.

17 L. C. Sturm, Architectonisches Bedencken. Von protestantischer kleinen Kirchen, Figur und Einrichtung. Hamburg, 1712.

1.
Nicolai Goldmann
Kirikuprojekt
Rmt. Leonhard Christoph Sturm "Vollständige
Anweisung alle Arten von Kirchen wohl anzugeben"
(1718)

2.
Vaivara kirik, välisvaade
Eesti Rahva Muuseumi fotokogu

3.
Vaivara kirik, sisevaade
Eesti Rahva Muuseumi fotokogu

rõhutab vajadust olla ökonoomne ja ehitada kirikuid tagasihoidlikult ja odavalt. Selles aimub tõsiasi, et Sturm oli teoloogina mõjutatud pietistlikust teoloogiast, mis kogus pool-dajaid eriti alates 17. sajandi lõpust.

Teisalt lähtus Sturm ilmselt Vana Testamendi kirjakohtadest, mida minagi ülal tsiteerisin ja mille kohta võiks kokkuvõtvalt öelda: Jumal ilmneb neis korra Jumalana. Ka Paulus ütleb: "Sest Jumal ei ole mitte korratuse, vaid rahu [s.t. korra – K.K.] Jumal" (1Kr 14: 33) ja "kõik sündigu viisakalt ja korra järele" (1Kr 14: 40). Korda käsitleti arhitektuuris juba 15. sajandist alates Vitruviuse alusel sõnastatud proportsiooni mõiste kaudu – ehk mõõdulise kooskõlana. Missugune oli aga "korra" mõiste teoloogiline sisu, mida arhitektuur, mida käsitleti ühe võimaliku "ütlemissvahendina", pidi väljendama?

Kõigepealt avaldub kord mõtudes, mahuosade omavahelistes suhetes, just nii nagu see pühakirja templikirjeldustes seisis. Arvuliselt väljendatavad proportsioonisuhetel olid valgustussajandi alguses kõrges hinnas endiselt kehtiva vitruviaanliku arhitektuuri-teooria vaatevinklist, mida Sturm väljendas tavapärase mõiste *Regeln* abil. Igatahes oli Sturm pakutud kirikuhoonetes pikkuse-laiuse suhe matemaatiliselt selge, kas 2:1 (nagu Jeruusalemma templil ja ka Vitruviuse templil!) või 1:1. Teiseks avaldub kord kirikuruumi ülesehituses, mis peab vastama Jumala seatud maailma üldisele korraldusele. Evan-geelne kogudus on oma koosseisult, oma kohalt, maapealselt staatusest selline, nagu Jumal selle seadnud on: jaguneb vürstideks, kaupmeesteks, käsitöölisteks, talupoegadeks jne., nendeks, kes on "ülal" ja kes on "all".¹⁸ Martin Luther oli selle arusaama kaasa saanud senisest kristlikust teoloogilisest maailmakäsitlusest, ning see avaldus paljudes tema jutlustes. Inimeste võrdsus, mida Luther samuti ei väsinud toonitamast, puudutas vaid

"sealpoolset" – surmajärgset elu paradiisis, tõelises jumalariigis.

Et koguduse kogunemise ajendiks oli ühine jumalasõna kuulamine, palvetamine, laulmine ja armulaua jagamine, siis said (juba 16. sajandil) luterliku kirikuhoone sisuliseks ja ühtlasi ruumiliseks keskpunktiks kantsel ja altar, mille suhtes järjestati kogu muu "maailm", Jumala maja, s.t. kiriku ruum. Arhitektuuriteoreetik Sturm arvates pidid selles "maailmas", Lutheri seisusekontseptsioonile vastavalt, Sõnale-Jumalale, s.t. kirikuruumi liturgilisele keskmeele, lähemal olema kõrge-mad ja temast kaugemal madalamad seisused, sest nii oli Jumalgi maailma seadnud.¹⁹ Koguduse seisuslikku struktuuri, ühtlasi ka maailmakorda, väljendas kirikuruumis pinkide ja väärade paigutus altari ja kantsli suhtes.

Just nii nagu Sturm kirjeldab, 18. sajandi algupoolel Saksamaal luteri kirikuid ka ehitati. Kasutusel olid nii pikihoonega kui ka tsentraalkiriku vorm, mille sisemus oli liigendatud ülalkirjeldatud põhimõtteid järgivalt. Berliini Sophienkirche (Johann Friedrich Graef, 1712–1734), Dresdeni Frauenkirche (George Bähr, 1722–1738) või Hamburgi Michaeliskirche (Ernst Georg Sonnin, Johann Leonhard Prey, 1751–1756) on väliselt, stiililt küll erinevad, neile on aga ühine paljukihiline sisestruktuur, mida väljendasid nii pinkide paigutus kiriku põrandal kui ka mitmekorruselised väärid, just nii nagu ka kõige esimeses, spetsiaalselt luterlikku liturgiat silmas pidanud kirikuhoones Torgauski. Kogudus on kirikuruumi sees seisusele vastavalt "ära lahterdatud" ja seda "loomulikku korda" esitletakse sisestruktuuri ning sisustuse kaudu.

18 R. Wex, Ordnung und Unfriede. Raumprobleme des protestantischen Kirchenbaus, lk. 138.

19 R. Wex, Ordnung und Unfriede. Raumprobleme des protestantischen Kirchenbaus, lk. 141.

Hupeli ideaalkirik. Valgustus ja klassitsism

Kuid tagasi Eestisse. August Wilhelm Hupel arvas 1777. aastal, et Eestis on mitmeid ilusaid kirikuid: ta nimetas nii ümberehitatud Karksit, Sangastet kui ka Simunat; kõige ilusamaks kirikuks kogu Liivi- ja Eestimaal pidas Hupel aga Vaivara kirikut (ill. 2 ja 3).²⁰ Meenutades algul tsiteeritud lõiku Hupeli Eesti kirikute kirjeldusest, aimame ka, miks.

Kõigepealt ilmselt seepärast, et nii Sangaste, Karksi kui Vaivara kirikul on selged "templi" tunnused. Välisarhitektuuris väljendab seda eelkõige kahesambaline (Saalomoni templi Boas ja Jaakin!) portikus. Vaivarat pidas Hupel kauneimaks ilmselt seetõttu, et see oli ülesehituselt tõeline kolmeosaline "tempel", portikusealuse eeskoja, löövi/pikihoone ja kitsama kooriga, milles "templimotiiv" oli tegelikult isegi topeldatud – see kordus ka Vaivara altari arhitektoonilises lahenduses.

Teatavasti valmis Vaivara kirik aastatel 1775–1777. Ajalooarhiivis säilitatav Vaivara Peetri kiriku kroonika, alustatud 1763. aastal, ei ütle paraku muud kui seda, et kiriku plaane tehti kaks korda, sest olid olemas "vana" (juba 1769) ja "uus plaan" (1772). Nagu tavaks, annetas kirikuehituseks raha krahv von Sievers, kelle Lagena/Laagna ehk Vana-Vaivara mõisale kuulus kirikupatronaat.²¹ Sievers palkas ka meistrid, töömehed saadi talupoegade hulgast vastavalt adramaade arvule.²² Kirik hävis kahjuks 1944. aastal Sinimägede lahingute aegu.

Vaivara torkas Hupelile ilmselt silma ka seetõttu, et see oli ainus talle teadaolev kirik, kus olid siseruumis mõlemal pool löövis kahekordsed väärid, "nagu suurtes linnades".²³ Ja tõepoolest, Vaivara kirik oli esimene seesugune luterlik kirikuhoone Eestis, millele lisa tuli alles 19. sajandil.

Niisiis meeldis Vaivara Hupelile ka sellepärast, et selles – vääride mainimist võib siin

küllap käsitleda osundavana – oli kirikuruum seesmiselt korrastatud, nagu see ühes korralikus luteri kirikus olema pidi. Eesti kirikuid üldiselt iseloomustades peatub Hupel kiriku seesmisel struktuuril muide pikalt, ta kirjeldab, kus täpselt paikneb altar (vastu kooridaseina), kus kantsel (löövi ja koori kokku puutepunktis, naistepoolel, s.t. vasakul – K.K.). Edasi: "...kantsli vastas on kõstri tool; selle kõrval kooris peaksid Liivimaa hertsogkonnas teatavaks tehtud uue korralduse järgi paiknema koolilaste pingid, et need saaksid laulmist harjutada ja seda paremini laulumeloodiaid õppida. Paljudes kirikutes eraldab koori löövist koorivõrend. Löövi lääneosas on veel orelikoor, seal, kus see [orel – K.K.] olemas, või siis koor meestele; tavaliselt ulatub see kirikuga ristudes üle lääneseina, kohati ka piki meestepinkide poolset seina..."

Torkab silma, et Hupel seisuslikku aspekti Eesti kirikute sisemuse kirjelduses eraldi ei rõhuta ning võimalik, et sellel on seos tema püüdlustega Liivimaa kirikut demokratiseerida. Ka oma kirikuliturgiat puudutavates

20 A. W. Hupel, *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland*. Bd. 2. Nachtrag zum ersten Bande, lk. 23.

21 *Genealogisches Handbuch der baltischen Ritter-schaften*. Teil Livland, Dritter und letzter Band. Bearb. A. von Transehe-Roseneck. Görlitz: Starke, 1929, lk. 470.

22 EAA (Eesti Ajalooarhiiv), f. 1230, n. 1, s. 6.

23 ...ihr [dem Kanzel – K.K.] gegenüber hat der Küster (Vorsänger) seinen Stuhl: neben denselben im Chor sollen nach einer im Herzogthum Lief- und Ehistland bekanntgemachten neuen Verordnung, Bänke für Schulkinder angeschafft werden, damit sich dieselben im Singen üben und desto besser die Liedermelodien lernen können. In vielen Kirchen wird das Schiff vom Chor durch ein Geländer abgesondert. Am westlichen Ende des Schiffs ist noch oben ein Chor für die Orgel wo man eine angeschafft hat, oder für Mannspersonen; gemeiniglich geht es nur quer durch die Kirche längs der westlichen Mauer; zuweilen auch längs der einen Seite über Mannsgestühlen.... (A. W. Hupel, *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland*. Bd. 2, lk. 81.)

kirjutistes rõhutas Hupel teenistuse valgustuslik-moralistlikku eesmärki.²⁴ Martin Lutheri seisukohti ta reformimeelsena ilmselt enam ei jaganud. Mis puutub Vaivarasse, siis pole siinkirjutajal võtta kirjalikke dokumente "sotsiaalse korra" konkreetsest organiseeritusest kiriku siseruumis, s.t. puuduvad andmed, kes kus jumalateenistuse ajal istus. Siiski pole põhjust arvata, et see oli selles kirikus teistmoodi kui Eestis seni tavaks: aadlipingid ja/või loožid ikka altarile-kantslile lähemal kui ülejäänud kogudusel.²⁵ Hupeli viide sellele, et koori ja löövi eraldab veel paljudes kirikutes koorivõrend, näib aga osundavat, et üldiselt oli 16.–17. sajandil kirikutes vaimulikku ja ilmalikku tsooni piiritlev "sein" siin veel alles.²⁶

Kuidas võiksid Hupeli kirikuarhitektuuri kirjeldavad seisukohad veel olla seotud valgustusajastu ja selle vaimuga?

Jena ülikooli kasvandikku August Wilhelm Hupelit peetakse teatavasti Balti varajase valgustuse üheks põhifiguuriks, kellele "jäid võõraks radikaalsed äärmused" ja keda Indrek Jürjo saksa uurijalt Klaus Epsteinilt määratlust laenates nimetab reformikonservatiivseks.²⁷ Hupel jäi, ühes kogu Saksa valgustusega ja muidugi ka seetõttu, et ta oli pastor, religiooniga seotuks, esindades nn. ratsionalistlikku teoloogiat; sellist ateismi, nagu prantsuse valgustuses, ei kohta me ei Saksa valgustuses²⁸ ega Hupelil. "Nagu valgustusele üldiselt iseloomulik, oli Hupeli maailmapildis kogu olev hävimatu, mõistus-pärane ja hästi korraldatud."²⁹

Haridust ja teadmisi väärtustava valgustajana esineb Hupel oma tuntud artiklis "Der in Lief- und Ehstland zunehmende gute Geschmack", mis on kirjutatud 1787. aastal. Seal kiidab ta mõnede aadlimeeste head maitset, mis väljendub kui mitte nende ehitatud hoonetes, siis "vähemalt nende poolt endale ja teistele tehtud projektides (*Risse*), mis tõen-

davad nende suuri teadmisi".³⁰ Ehituskunsti reeglite tundmine, s.t. õppimine, enese harimine, on seega "hea arhitektuuri" saavutamiseks hädavajalik. "Teadjate" hulka, keda artiklis nimetatakse, arvas Hupel ka härma maanõunik von Sieversi, keda eelpool mainisime seoses Vaivara kirikuga. Kas Sievers tõepoolest ise kauni Vaivara kiriku projektiga maha sai, jääb muidugi lahtiseks, kuigi võimatu olla see ju ei tohiks, pealegi, kui abiks oli näiteks James Gibbsi raamat "A Book of Architecture" (1728), kust Vaivara kiriku kuju võibki olla pärit (Gibbsi mõjutusele on viidatud mh. Berliini Sophienkirche puhul³¹). Muide, ja see näitab hästi ajastu hoiakut, Gibbsi raamat polnud suunatud mitte käsitöölisele, vaid härrasmeestele (*to such Gentlemen as might be concerned in Building*). Käsitöölise ajastu arhitektuuris oli vältimatult mööda saamas, selle asemel oli koitmas haritud spetsialisti kujundatud maailm, ja seda mõistis ka pastor Hupel.

24 A. W. Hupel, Anmerkung wegen der jetzigen Versuche die alten Kirchenliturgien zu verbessern. – Nordische Miscellaneen. St. 15–17. Riga: Hartknoch, 1788, lk. 781–785; I. Jürjo, Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn: Riigiarhiiv, 2004, lk. 263.

25 17. sajandi Eesti luterliku sakraalruumi kohta vt. K. Kodres, Rootsiaegne kogudusekirik Eestis. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 8. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1995, lk. 52–89.

26 Kombe juured on reformatsiooniaegses katolikus kirikus. Eesti kirikutest on koorivõrend osaliselt alles veel nt. Keilas (1632), Ridalas (1678), Järva-Jaanis (1648) ja Jõhvis (1728).

27 I. Jürjo, Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel, lk. 418.

28 W. Schneiders, Das Zeitalter der Aufklärung. München: Beck, 2005, lk. 101.

29 I. Jürjo, Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel, lk. 430. Minu sõrendus – K.K.

30 A. W. Hupel, Der in Lief- und Ehstland zunehmende gute Geschmack. – Nordische Miscellaneen. St. 13–14. Riga: Hartknoch, 1787, lk. 491.

31 J. Summerson, The Architecture of the Eighteenth Century. London: Thames & Hudson, 1994, lk. 69.

Edasi on võimalik spekuloida Hupeli kursisoleku üle klassitsistlike arhitektuuri-teooriatega, mis olid ise ju ka üheks valgustuse "produktiks". Pole teada, kas pastor Hupel tundis Johann Joachim Winckelmanni antiiki ülistavaid kirjutisi "Gedanken über die Nachahmung der griechischen Werke in der Malerey und Bildhauer-Kunst" ja "Geschichte der Kunst des Alterthums", mis ilmusid Dresdenis vastavalt 1755. ja 1764. aastal. Olgu aga rõhutatud, et just 18. sajandi II poolega algas Saksamaal seninägematult intensiivne arhitektuurikirjutiste ajastu³², kuigi uutmoodi ja manifestiliselt antiigile viitavad hooned kerkisid siiski hiljem, alates 1780.–1790. aastatest alates. Hupeli ülikooliaeg Jenas (1754–1757) langes arhitektuuridiskussioonide perioodi alguskümnesse ning ilmselt on nimelt sellest ajast mõtet otsida Hupeli Eesti kirikuarhitektuuri kirjeldamise viisi ja tema ehituskunstiliste väärtushinnangute juuri. Igal juhul tabas Hupel Vaivarat ülistades ära olulise: kirikuhoone oli tõepoolest mitte ainult "ilus", vaid 1777. aastal valmides ka erandlik. Oma selgelt antiigivaimustuse uuele tulekule viitava arhitektuuriga oli Vaivara kirik Eestis esimene omalaadne!

Kuid kui Hupel Winckelmanni kirjutisi ka ei tundnud, pidi ta ometi olema üldiselt tuttav valgustusajastu arhitektuuri- ja kunstimaaailma ideedega. Seda tõestab ka juba viidatud artikli pealkirja formuleering *zunehmende gute Geschmack* ehk siis mõiste "hea maitse" kasutamine.

Teatavasti ulatus "hea maitse" probleemi tõstatamine 17. sajandi lõpu Prantsuse Kuningliku Arhitektuuriakadeemia (Académie royale d'architecture) aegadesse. *Bon goût* oli siis, ja ka 18. sajandil, defineeritud võimena tajuda ilu. Prantsusmaalt liikus see idee Saksamaale, kus üks esimesi sellele probleemile pühendatud kirjutisi ilmus 1747. aastal

Johann Georg Füncki sulest, kandes pealkirja "Betrachtungen über den wahren Geschmack der Alten in der Baukunst, und über derselben Verfall in neuem Zeiten".³³ Sama paa-tost, mis rõhutas antiigi head maitset ja selle üldist langust kaasaajal, mil lossides rõõmut-ses frivoolne rokokoo, kandsid ka Winckelmanni ja paljude teiste kirjutised, kelle jaoks polnud antiik lihtsalt ilus, vaid oli ilus see-pärast, et oli tema apologetide silmis mo-raalne, peegeldades "õiget" ühiskondliku ole-mise viisi – antiikdemokraatiat. Kuigi viima-se seose väljendamisest me Hupeli kirjutistes otseselt ei leia, kajavad neist vastu nii antiigi-imetus kui ka tung normatiivse kehtestami-sele. Kindlasti võib tema tekstist välja lugeda arusaama, et ollakse millegi uue ja senisest palju parema künnisel. Hupel kirjutab näiteks: "Meie eespool puudutatud hooned lubavad juba oletada, et mõningad mehed siinse aad-li hulgast on kursis ilusa ehituskunstiga ja mõistavad selle reegleid piisavalt."³⁴

Winckelmanlik, või vähemasti ajastupä-rane, oli ka Hupeli suhe arhitektuuri kaunis-tamisse; Vaivara-kommentaaris esinev *mit vieler Gipsarbeit verzieret*³⁵ on kirjapandud tunnustusena ning vastab Winckelmanni tõ-demusele: "Hoone ilma kaunistusteta on na-gu tervis viletsuses... ja kui kaunistus ehi-

32 Vt. K. J. Philipp, "Von der Wirkung der Baukunst auf die Veredelung der Menschen". Anmerkungen zur deutschen Architekturtheorie um 1800. – Revolutionsarchitektur. Ein Aspekt der europäischen Architektur um 1800. Hrsg. v. W. Nerdinger, K. J. Philipp, H. P. Schwarz. München: Hirner Verlag, 1990, lk. 43.

33 K. J. Philipp, "Von der Wirkung der Baukunst auf die Veredelung der Menschen".

34 *Unser vorher berührten Gebäude geben schon die Vermutung, dass sich einige Männer aus dem hiesigen Adel auf die schöne Baukunst gelegt habe, und deren Regeln genugsam verstehen.*

(A. W. Hupel, Der in Lief- und Ehistland zunehmende gute Geschmack, lk. 497.) Minu sõrendused – K.K.

35 A. W. Hupel, Der in Lief- und Ehistland zunehmende gute Geschmack, lk. 497.

tuskunstis seltsib lihtsusega, tekib ilu.”³⁶ See-
ga – mõõdupärased kaunistused toovad esi-
le arhitektuuri tõelise olemuse ja ilu.³⁷

Kokkuvõttes võib järeldada, et August Wilhelm Hupel hindas Eesti kirikuarhitek-
tuuri nii haritud ja reformimeelse valgusta-
jana kui ka teoloogina. Ta nägi arhitektuuri
reformimise vajalikkust tõeliselt ilusa ehk siis
selle suunas, mida meie nimetame klassitsis-
miks, ja väljendas seda, kasutades kirikute
kirjelduses antiikset/vitruviaanlikku termino-
loogiat ning imetledes sammaste ja dekoori-
ga kaunistatud kirikuhooneid. Selliseid löi-
ke lugedes jääb mulje, et Hupel kirjutab ki-
rikuarhitektuurist pigem moodsa esteedi kui
teoloogina. Teisalt väärtustas Hupel ka krist-
lik/luterliku kirikuarhitektuuri traditsiooni.
Kirjapandu lubab oletada, et Martin Lutheri
seisukoht kirikuhoonest kui Jumala loodud
korrastatud maailma sama korrapärastatud,
s.t. ka seisuslikku korda peegeldavast mik-
romudelist Hupelile traditsioonilisel kujul
siiski ei imponeerinud.

Õnnelikul kombel polnud kirikuhoone ku-
jundamise teoloogilised ja arhitektuursed läh-
tekohad omavahel 18. sajandi lõpul vastu-
olus – mõlemale olid ikka veel tähtsad kord
ja süsteemsus.

36 J. J. Winckelmann, Anmerkungen über die Bau-
kunst der Alten. Dresden, 1762 (tsit. H.-W. Kruft,
Geschichte der Architekturtheorie, lk. 211).

37 Vt. ka U. Schütte, Ordnung und Verzierung. Unter-
suchungen zur deutschsprachigen Architekturtheorie
des 18. Jahrhunderts. Braunschweig, Wiesbaden: Vie-
weg, 1986, lk. 152jj.